دیالۆگ و داهێنان

بەشی 3

ڕەهەند و ڕوانینەکانی ڕەخنەی ئەدەبی لەگەڵ ڕەهبەر مەحموودزادە

عەبدولخالق یەعقووبی: ئایا گوتاری ڕەخنەی ئەدەبی مۆدێرنە؟ ئایا ڕەخنەی ئەدەبی وەك بزاڤی ڕۆشنگەری یان وەك چەمکی ڕۆشنبیری، گەڕیانێکی تایبەت بە جیهانی مۆدێرنە؟

ڕەهبەر مەحموودزادە: گوتاری ڕەخنەی ئەدەبیی مۆدێرن، مۆدێرنە. ئەم قسەیە، ئەو مانایە دەگەیەنێ کە گوتاری ڕەخنەیی پێشمۆدێرنیشمان هەیە. پێم وایە ئێوەش لەگەڵ من کۆکن کە پێشینەی سوننەتی ڕەخنەی ئەدەبی جیهانی دەگەڕێتەوە بۆ ئەفلاتوون و بۆچوونەکانی. بۆ نموونە شیکاری کردنی چییەتی ئەدەب بەهۆی تیۆری جیهانی ئایدیالەکان و بە نزمتر دانانی شێعر و بە بەرزتر دانانی چیرۆك بۆ دەبێ بۆچوونێکی مۆدێرن بێ؟ بەڵام حاشا لەوە ناکرێ کە بە هاتنە کایەی تیۆرییە ڕەخنەییەکانی مۆدێرن، تیۆرییەکانی کۆنیش بە چاوێکی تازەوە تەماشایان دەکرێ.

حەز دەکەم ئەوەش بڵێم کە ئەگەر تیۆرییە ئەدەبییەکان وەکوو تاك چاویان لێبکرێ (نەك وەکوو ڕایەڵە و کۆیەك لە تیۆرییەکان، یان وەکوو قوتابخانەیەکی ڕەخنەیی) لەوانەیە ئێمە لە مێژووی تیۆریی ئەدەبدا، تووشی هەندێك تیۆری هەڵوەشانەوە بێین، بەڵام بە دڵنیاییەوە دەتوانم پێت بڵێم هیچ قوتابخانەیەکی ڕەخنەیی هەڵوەشانەوەمان نییە. تۆ ئەمڕۆش بۆت هەیە سەتاسەت لەسەر بنەمای بووتیقای ئەرەستووییەوە، خوێندنەوەت لەسەر دەقی جۆراوجۆر هەبێ، ڕاستە زۆر قوتابخانەی ڕەخنەیی، ئەمڕۆ ڕمێنیان لەجاران کەمترە، بەڵام کەمبوونەوەی هەڕمێن جیایە لە هەڵوەشانەوە. بۆیە ئێمە ئێستاش لەگەڵ ئامادە بوونی هارووژێنەر و زەق و زۆپیی تیۆری مایمێسیسی ئەرەستوو لە ڕەخنەی ئەدەبی مۆدێرندا بەرەو ڕووین.

هەڵبەت ئەم تیۆرییە کۆنانە دەبێ وەکوو پاژێك لە ڕایەڵەی هزری ڕەخنەیی، لەگەڵ پاژەکانی دیکەی هزرەکەدا بتوانن خۆ ڕێك بخەن و لەناو ڕایەڵەکەدا بتوانن جێگایەکی شیاو بدۆزنەوە. بەم چەشنە دەتوانین بڵێین بیری مۆدێرن توانیویەتی باسە کۆنەکانی ڕەخنەییش بێنێتە ژێر ڕکێفی خۆی. ئەگەر بەم شێوەیە بڕوانینە مەسەلەکە، دەکرێ بڵێین گوتاری ڕەخنەی ئەدەبی، مۆدێرنە.

لەبارێکی دیکەشەوە دەکرێ داکۆکی لە مۆدێرن بوونی گوتاری ڕەخنەی ئەدەبی بکەین. پێم وایە یەکەم جار لەلایەن بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرتەوە زاراوەی «پیشەسازیی ئەدەب» ڕۆنرا. ئەگەر وەکوو کاڵایەکی بەرهەم هاتوو چاو لە دەقی ڕەخنەیی بکەین، ئەودەم دەتوانین بڵێین کە ئەم کاڵایانە مەشموولی یاسای (عرضه و تقاضا) دەبن. ئەمڕۆ لە جیهانی مۆدێرندا، هەر بەم شێوەیە کە ئەدەب بە گوێرەی داخوازییەکی بەربڵاوەوە بەرهەم دێ، ڕەخنەی ئەدەبیش لەم داخوازییە بەربڵاوە، بێبەری نییە. کە واتە دەکرێ بڵێین بەرهەم هاتنی بەلێشاوی کاڵای دەقی ڕەخنەیی، لە چوارچێوەی پیشەسازیی ئەدەبدا، تایبەت بە جیهانی مۆدێرنە.

عەبدولخالق یەعقووبی: ئەو خاڵانەی گوتاری ڕەخنەی ئەدەبی لە گوتاری ئەدەبی جیا دەکەنەوە چین؟ ئەو شوێنانەی ئەم دوو گوتارە یەك دەگرنەوە کامانەن؟

ڕەهبەر مەحموودزادە: وەڵامی ئەم پرسیارە بەندە بەوەی لە چ ڕوانگەیەکی ڕەخنەییەوە بۆ بابەتەکان بڕوانین. مادام خۆمان بە دەربەست نەزانین ڕێ و شوێنی ڕەخنەی بنەماشکێنانە ڕەچاو بکەین و بۆ نموونە بە گوێرەی پڕەنسیپەکانی فۆرمالیزم یان پێکهاتەخوازی بۆ دەق و ڕەخنەی ئەدەبی بڕوانین، دەتوانین گریمانەی ئەوە بکەین کە لانی کەم بە کردەوە جیاوازییەك لە نێوان ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیدا هەیە. بەپێی ئەم ڕوانینە، ئەدەب جیهانی تایبەت بە خۆی هەیە و ڕەخنەی ئەدەبیش، جیهانێکی جیاوازی تر بۆ خۆی دەستەبەر ئەکا. بەڵام ڕەخنەی بنەماشکێنانە، ئەم سنوورە دەسڕێتەوە و ڕەخنەی ئەدەبی بە جۆرێك لە جۆرەکانی بەرهەم هێنانی ئەدەبی دەناسێ.

لە گوتاری ڕەخنەیی پێش بنەماشکێنی، دیارترین خاڵی جیاکەرەوەی ڕەخنەی ئەدەبی، لە ئەدەب، لایەنی زانستی بوونی ڕەخنەیە. لە پانتاییەکدا ئەگەر تۆ بتوانی باسی ڕاستیی یان ناڕاستیی گوزارەیەك بکەی، باسی چۆنیەتی ئیسبات کردن یان بەتاڵ کردنی تیۆرییەك بکەی، باسی سەرەتی تیۆرییەك بەسەر تیۆرییەکانی دیکەدا بکەی، بێگومان ئەم پانتاییە، کەش و هەوایەکی زانستییانە یان مەیلەو زانستییانەی بەسەردا زاڵە. گوتاری ڕەخنەیی بەر لە بنەماشکێنی ئاوا بوو.

بەڵام لەم پانتاییەدا، ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی، لە چیدا یەك دەگرنەوە؟ بە بڕوای من یەکگرتنەوەی ئەم دوو گوتارە لەوەدایە کە ڕەخنەی ئەدەبی، «لەبارەی ئەدەبەوە» دەدوێ. تۆ بڵێی گوتارێك لەبارەی گوتارێکی دیکەوە بدوێ بەڵام ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، شوێنی لەم گوتارەی دیکە وەرنەگرتبێ؟

لەوانەیە ئێمە هەرگیز نەتوانین دیاری بکەین گوتارێکی مەیلەو زانستی چۆن دواجار سروشتێکی هونەری بۆخۆی دەستەبەر دەکا، بەڵام ئەوە کە تەواو ناتوانین تێبگەین چۆن گوتارێکی زانستی، دەبێتە خاوەنی سروشتێکی هونەری، نابێتە پاساوی ڕەتکردنەوەی هونەری ڕەخنە. بەڵگەشم بۆ ئەو بۆچوونەم ئەوەیە کە تەنانەت ئێمە ناتوانین بە تەواوی بە چۆنیەتیی هونەری بوونی دەقێکی هونەریش بزانین. بۆ نموونە کاتێك شێعرێکی جوانی نالی دەدەن بە ئێمە، دەتوانین زۆر فاکتەری وەك کێش و سەروا و ناسکیی وشەیی و مانایی بۆ دەسنیشان بکەین، بەڵام هونەری بوونی پارچە شێعرێکی جوانی نالی، پێم وا نییە بارتەقای هیچ کام لەم فاکتەرانە بەرتەسك بێتەوە.

با ئەم بەشە کە لە وتارێکی ڕەوشتمەندی ڕەخنەیی هەڵبژێردراوە، پێکەوە بخوێنینەوە:

«هەموو شت بە زمان دەناسین، بەڵام زمان بە زمان نەبێ بە چیتر ناناسرێ. زمان بە تاقە شتێکی لە جیهاندا بکرێ بشوبهێندرێ، نوورە. چونکە ئێمە هەموو شتێك بە نوور دەبینین،بەڵام نوور بە نوور نەبێ نادیترێ. نوور خۆی ڕووناككەرەوەی خۆیەتی. ڕووناككردنەوەیەکی بەم تەرزە کە هەموو شتێك وەدیار دەخا. کەچی بۆخۆی شاراوە دەمێنێتەوە. ئەوە نوورە توانای بینینی گشت شتێکی بینراومان دەداتێ. بەڵام بە زمان هەرچی هی بیستنە، دەبیستین. زمان نووری گوێچکەکانمانە و بە تیشك خستنەسەر هەرچی بینراو و نەبینراوە، هەست و هۆش و ئاوەزمان بینا و زانا دەکا».

ئەم نووسراوەیە هی داریووش ئاشوورییە. لەوانەیە ئێوەش هەستتان بەمە کردبێ کە ترووسکەیەك لەم دەقە خۆیا دەبێ کە گوزارش لە بوونی سروشتێکی هونەری دەکا. بەڵام ئێوە چۆن ئەم هونەری بوونە تەتەڵە دەکەن؟ توێژکارێك (محەمەد نەبەوی) تا ڕادەیەك هەوڵی داوە، هونەری بوونی ئەم دەقە بە گوێرەی پێکهاتەی موبتەداـخەبەری دەقەکە، شی بکاتەوە، بەم شێوەیە کە لە زۆربەی ڕستەکاندا، موبتەدای ڕستە (بەتایبەت وشەکانی زمان و نوور کە زۆر دووپات دەبنەوە) خەبەری ڕستەکانی پێشوون و بەو چەشنە، ڕستەکان وەکوو زنجیرەیەك تێكئاڵاون. بەڵام ئایا هونەری بوونی ئەم دەقە، بارتەقای ئەم تێكئاڵقانە، بەرتەسك دەبێتەوە؟ من دەڵێم بەرتەسك نابێتەوە.

کە واتە باسەکەمان ئاوا کورت دەکەینەوە: لە ڕەخنەی ئەدەبیی بەر لە بنەماشکێنی، ئەو فاکتەرەی ڕەخنەی ئەدەبی لە ئەدەب هەڵداوێرێ، لایەنە زانستییەکانی ڕەخنەیە. بەڵام لەم بارەیەدا دەبێ چەند خاڵ ڕەچاو بکرێن:

یەکەم: بوونی لایەنی زانستی لەناو ڕەخنە، بەمانای داماڵدرانی دەقی ڕەخنەیی لە لایەنی هونەری نییە.

دووهەم: لە دەقێکی ڕەخنەییدا، دەتوانین هەموو فاکتەرەکانی زانستی بوونی ئەم دەقە دەسنیشان بکەین و ئەگەرچی دەشتوانین هەندێك فاکتەری هونەری بوونیشی دەسنیشان بکەین بەڵام ناتوانین هونەری بوونی دەق بارتەقای ئەم فاکتەرانە بەرتەسك کەینەوە.

سێهەم: ئەم بەرتەسك نەبوونەوەی لایەنی هونەری دەقی ڕەخنەیی، بارتەقای فاکتەرە بەرباسەکان، هاوسروشتە لەگەڵ دەقی ئەدەبی چونکە لە دەقی ئەدەبیشدا، ئەگەرچی زۆر فاکتەر بۆ هونەری بوونی دەق دەکرێ دەسنیشان بکرێ بەڵام بە شێوەیەکی میکانیکی ناتوانین بڵێین هونەری بوونی دەق هاوسەنگی ئا ئەم فاکتەرانەیە.

وەك باسمان کرد، کاتێك دەپەڕینەوە بۆ بواری ڕەخنەی بنەماشکێنانە، ئیتر سنوورێك لە نێوان دوو بەستێنی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیدا نامێنێتەوە هەتا ئێمە بە دوای جیاوازییەکان و هاوبەشییەکاندا بگەڕێین.

دریدا کە داهێنەری تێفکرینی بنەماشکێنییە، هاودەنگە لەگەڵ نیچە کە دەڵێ: حەقیقەت لەشکری مەجازەکانە. نیچە پێی وایە خوازە نابێ وەکوو زینەتێك بۆ زمان چاوی لێبکرێ، زینەتێکی وا کە هەر لە ئەدەبدا بەکار دەهێندرێ. بەڵکوو هەر لە بنەڕەتدا سروشتی زمان، سروشتێکی خوازەییە. واتە لە فەلسەفە و زانستیشدا، ئێمە جگە لە بەرهەم هێنانی خوازە ـ باوەکوو بە شێوەیەکی تێکچنراو و پێچەڵاوپێچیش بێ ـ کارێکی تر ناکەین. جیاوازییەکە لێرەدایە ئەدەب سروشتی خوازەیی بوونی خۆی ناشارێتەوە، بەڵام زانست دەیشارێتەوە.

من پابەندی ئەم شێوە تێفکرینە نیم، بەڵگەکەشم، بنەمایەکی پراگماتیستیانەی هەیە. لەڕووی عەمەلییەوە ئەوەی لە زانست دەکەوێتەوە، لە ئەدەب ناکەوێتەوە. بۆ نموونە زانست چ سروشتی خوازەیی هەبێ و چ نەیبێ، تەکنۆلۆژی لێ دەکەوێتەوە، کەچی ئەدەب بۆ نموونە چێژێکی زەوقی لێ دەکەوێتەوە.

نازانم لە کامە سەرچاوەی فارسیمدا خوێندۆتەوە دەڵێ: بۆچوونی دریدا لەمەڕ دەق و زمان و مانا، نموونەیەکە لە شتێك کە فارسەکان پێی دەڵێن "متە بە خشخاش گراشتن". لەوانەیە بتوانین ئەم زاراوەیە بە "فوو لە دۆ کردن" وەرگێڕین. دریدا لە ڕاستیدا فوو لە دۆ دەکا. تۆ لەچەند لاپەڕەی ڕۆمانێکدا، لەوانەیە سەدان وشە بخوێنییەوە و لە

خوێندنەوەی هەر وشەیەکیشدا، بە پاژدانێکی خێرا لە دالەوە بۆ مەدلوول، زوو مانای وشەیەك لە مانای وشەکانی دیکە ببەستیەوە. دریدا دەڵێ هەرگیز پێوەندییەکی ڕاوەستاو و یەکجارەکی لەنێوان دال و مەدلوولدا نییە. مەدلوولی هەر دالێك دواجار بۆخۆی دەبێتە دالێکی تازە کە پێویستی بە مەدلوولێکی تازە هەیە و بەم شێوەیە لەنێوان دال و مەدلوولێکی دوایی (کە بە بڕوای دریدا ئەم مەدلووڵە دواییە بوونی نییە و هەر گریمانەیەکە و چیتر) زنجیرەیەکی بێبڕانەوە لە دال و مەدلوولەکانی تر هەیە. دیسان بۆ داوەری کردن لە سەر ئەم بۆچوونە، پەنا دەبەمە بەر ئاڕاستەیەکی پراگماتیستی. ئەگەر بۆچوونی گۆرین ڕاست بایە، لە خوێندنەوەی یەکەمین وشەی ڕۆمانێکدا، تووشی هەزار زیلەیەك لە دال و مەدلوولەکان دەبووین کە هەرگیز نەماندەتوانی لە وشەی یەکەمەوە بپەڕینەوە بۆ وشەی دووهەم. ئایا بەڕاستی وایە؟

هەندێك لە بیرمەندان پێیان وایە فەلسەفە دەبێ وەکوو چالاکییەکانی زمانی چاوی لێبکرێ نەك وەکوو کۆمەڵێك تیۆری کە توانای کردنەوەی هەندێك گرێپووچکەی مێتافیزیکی هەیە. من دەمهەوێ ئەم بۆچوونە، بە شێوەیەکی تر و بە ئاڕاستەیەکی دیکەدا بەکار بێنم. بە بڕوای من ئەو بۆچوونەی دریدا ئەگەر وەکوو چالاکییەکی زمانی لەبەر چاو بگرین، قسەی ئەو وەڕاست دەگەڕێ. تۆ دەتوانی کەسێك لە شوێنێك دابنیشێنی و بۆ ماوەیەکی دوور و درێژ سەرقاڵی بکەی؛ بەم شێوەیە کە فێری بکەی کاتێك وشەیەك دەبیسێ، مەدلوولێکی بۆ بدۆزێتەوە و دوایە ئەو مەدلوولانە بکا بە دالێك و مەدلوولێکی تری بۆ بدۆزێتەوە و هەر بەم شێوەیە بچێتە پێش. بەڕاستی هەتا کاتێك ئەو کەسە بۆخۆی بڕیاری ڕاگرتنی چالاکییەکەی نەدات، دەتوانێ درێژەی پێ بدا. لەڕاستیدا بڕیارێکی ئەوتۆ لە کاتی وتووێژی دوو کەسدا یان لە کاتی خوێندنەوەی دەقێکی ئەدەبیشدا بوونی هەیە. تۆ لە کاتی وتووێژدا بە بێئەوەی خۆت پێ بزانی، بڕیار دەدەی بە زووترین کات، دالەکان بە مەدلوولەکان بگەیەنی و وێکیان بێنیەوە. لە خوێندنەوەی دەقی ئەدەبیشدا، ڕاستە بە گوێرەی بڕیارێکی تر زنجیرەکە درێژتر دەکەیەوە و حەول دەدەی وردبینانە و بە پارێزەوە لە دالەکانەوە بپەڕییەوە بۆ مەدلوولەکان، بەڵام دوا جار هەر وێکیان دێنییەوە. چونکە ئەگەر وا نەبێ، هیچ خوێندنەوەیەکت دەستەبەر نەکردووە.

عەبدولخالق یەعقووبی: چ پێوەندییەك لە نێوان هزری فەلسەفی و هزری ڕەخنەییدا دەبینی؟ ئایا ڕەخنەی ئەدەبی بێ پەنابردنە بەر چەمك و واتا فەلسەفییەکان بوونی کارای دەبێ؟

ڕەهبەر مەحموودزادە: هزری ڕەخنەیی، پێوەندییەکی گشتی و پێوەندییەکی تایبەتی لەگەڵ هزری فەلسەفیدا هەیە. تێگەیشتن لە چۆنیەتیی پێوەندیی گشتی هزری ڕەخنەیی لەگەڵ هزری فەلسەفی، بەندە بە تێگەیشتنی سروشتی بەرخۆر بوونی (مڵرف کننده بودن) ڕەخنە و تیۆریی ئەدەب. دیارە ئەم بۆچوونە لەسەر ئەو باسە دامەزراوە کە زۆربەی لکە زانستییەکان و زەمینە مەعریفییەکان، بەسەر دوو تاقمی هەراودا دابەش دەبن. تاقمی یەکەم، زانستە بەرهەمهێنەکانن واتە ئەو باسانەی کە نەك هەر خۆبژێون، بگرە پێداویستی زۆریەك لە باسە زانستی و مەعریفییەکانی دیکەش دابین دەکەن. تاقمی دووهەم، باسە بەرخۆرەکانن. واتە ئەو باسانەی بۆ دابین بوونی پێداویستییەکانیان، بە لێشاو کەڵك لە بەرهەمی زەمینە زانستی و مەعریفییەکانی دیکە وەرگرن و هەر ئەم کەڵك وەرگرتن لە بەرهەمی دیترانە کە دەبێتە هۆی بە کەڵك بوونیان و ئەگەر وا نەبێ بە جارێکی پەکیان دەکەوێ و لە باروبوو دەکەون. بۆ نموونە زانستی پزیشکی، زانستێکی بەرخۆرە، کەچی زانستەکانی فیزیۆلۆژی و بایۆلۆژی کە زانستی پزیشکی زۆریان کەڵك لێوەردەگرێ، زانستی بەرهەمهێنن. یان زانستی ئابووری بەرهەمهێنە و زانستی مودیرییەت بەرخۆرە.

دیارە ڕەخنە و تیۆریی ئەدەبیش بە بارێکدا، بۆ لای زانستی بوون دەشکێتەوە. دیارە من ناڵێم ڕەخنەی ئەدەبی زانستە، دەڵێم لایەنی زانستی تێدا بەدی دەکرێ. ئێستا ئەو پرسیارە لە ئێوە دەکەم. بە بڕوای ئێوە تیۆریی ئەدەب وەکوو زەمینەیەك کە خاوەنی لایەنی زانستی بێ، زەمینەیەکی مەعریفی بەرهەمهێنە یان بەرخۆر؟ و ئەگەر هەر دووك وەسف لەبارەیدا وەڕاست دەگەڕێ کامەیان بە ڕێژەیەکی زیاتر و بە شێوەیەکی بەرچاوتر لەبارەیدا وەڕاست دەگەڕێ؟

بە ئاوڕدانەوەیەکی سووك و خێرا لە مێژووی تیۆریی ئەدەب، بە سانایی دانی پێدا دەنێین کە تیۆریی ئەدەب، بە لێشاو کەڵکی لە بەرهەمی بوارەکانی تری زانستە مرۆڤییەکان وەرگرتووە و دانیشتووە و زۆر بەجی لە بەرڕا لێی خواردوون و خۆی پێ قەبە و قەڵەو کردوون و ئا بەم شێوەیە هەڵیداوە و هەراش بووە.

بە جەسارەتەوە دەتوانم بڵێم زۆر کەم شۆڕشی زانستی ئەوتۆ لە بوارە جۆراوجۆرەکانی علوومی ئینسانیدا ڕوویداوە کە ئەم شۆڕشە کاریگەرێتی بەرچاوی لەسەر باس و خواسەکانی تیۆریی ئەدەب دانەنابێ. تۆ سەرنج بدە گوتاری مارکسیزم، ڕەخنەی مارکسیستی هێنایە ناو بەستێنی تیۆریی ئەدەبەوە. دیارە مارکسیزم تیۆرییەکی تایبەتە بۆ خوێندنەوە و شیکاری مێژوو کە هەر ئەم شیکارییە مێژووییە، ڕاستەوخۆ تیۆریی ئابووری و سیاسی گونجاو و سازاو لەگەڵ خۆیشی بەدوای خۆیدا دەهێنێ. هیچ حوکم نەبوو هەروەك چۆن خوێندنەوەی مارکسیستیی مێژوو، تیۆرییەکی تایبەتی سیاسیش لەگەڵ خۆی دێنێ، هەر ئاواش تیۆرییەکی ئەدەبی مارکسیستیش بەرهەم بهێنێ. کەچی ئێمە ڕەخنەی ئەدەبی مارکسیستیشمان هەیە. بە دەربڕینێکی دیکە گەرەکمە بڵێم شیکاری مێژوویی بە پێوانەی مارکسیستی، لە پلەی

یەکەمدا گوتارێکی سیاسی و ئابووری بەرهەم دێنێ و لە پلەکانی دواتردا کار دەکاتە سەر بواری تیۆریی ئەدەبیش. هەر ئەم پێودانە لە گوتارگۆڕکێکانی دیکەشدا بەدی دەکەین. تیۆری فرۆید لە بەستێنی دەروونناسیدایە کەچی تیۆریی ئەدەب خۆی لێ دەکاتە برابەش و پشکی خۆی لێ دادەڕنێ. ئینجا دواتر لاکان تەعبیرێکی تر لە دەروونناسی فرۆید ڕادەنێ. شوێنوەرگرتنەکەی تیۆریی ئەدەبیش بە ئاوایەکی تر و بە تەرزێکی دیکە خۆی دەردەخا. ئالتووسێر دێت، ڕەخنە بە هاتنەکەی دەزانێ. دریدا دەپەیڤێ، ڕەخنە بەشی خۆی دەقۆزێتەوە.

ئێستا پێوەندیی گشتی ڕەخنە و فەلسەفەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە. وا نییە ڕەخنە بۆ هەموو داهێنانە فیکری و مەعریفییەکان لە بەرڕاوان ڕاوەستێ، بەڵام خۆی لە بیری فەلسەفی نەبان بکا و فەلسەفەی پێ غەوارە بێ. هەروەکوو نموونەیەکی زۆر بەردەست، دەتوانین ئاماژە بە دیاردەناسی هۆسێرل بکەین کە لە باسوخواسەکانی تیۆریی ئەدەبدا جێگای خۆی هەیە. هەروەها گوتاری دریدایی لە بنەڕەتدا گوتارێکی فەلسەفییە و دەبینین داپڕانێکی تەواوی لە بەستێنی ڕەخنەی ئەدەبیدا پێکهێناوە و بنەماشکێنی، ڕەخنەی ئەدەبی تەواو بە ئاراستەیەکی تازەدا بردووە.

بەڵام ئەگەر لەو پێوەندییە گشتییە بترازێین، پێوەندییەکی تایبەتیتریش لە نێوان فەلسەفە و ڕەخنەی ئەدەبیدا لەگۆڕێدایە. بە درێژایی مێژوو، فەلسەفە بە دوو ئاڕاستەی بنەڕەتیی جیاوازدا کاری کردووە. لە ئاڕاستەی یەکەمدا پێداگری لەسەر لایەنی ئیسپاتگەرانەی تێفکرینی مرۆڤ کردووە. هەندێك لە فیلسووفان دەڵێن بۆچوونێکی بکرێ بسەلمێندرێ، شیاوی پشت پێبەستنە و ئەوەی بە شێوەیەکی ماقووڵ نەسەلمێندرێ، نابێ وەربگیرێ. لەبەرامبەر ئەم داگەرانەدا، ئاراستەیەکی تری فەلسەفی پێی وایە مرۆڤ هەر بە تەنیا توانای ڕەخنەگرتن و ڕەتکردنەوەی بۆچوونەکانی هەیە.

هەر بەم پێیە، فەلسەفەی ڕەخنەگرانە هەر لە چاخی سوقراتەوە تا ئێستا، سوننەتێکی بەردەوام و بەربڵاوی فەلسەفی بووە. سوقرات و کانت بە هەموو جیاوازییەکانیانەوە لە چیدا پێکەوە کۆ دەبنەوە؟ یان کەسێکی وەك پۆپێر، بەو هەموو ناکۆکییەی لەگەڵ بیرمەندانی قوتابخانەی فرانکفۆرتی هەیە، لەچیدا لەگەڵیان هاوبەشە؟ بێگومان ئەم هاوبەشییە، لە پابەندبوون بە سوننەتی فەلسەفی ڕەخنەگرانەدایە.

بەڵام ئایا هەر لەبەر ئەوەی ڕێکەوتەندی "فەلسەفەی ڕەخنەگرانە" هەڵگری وشەی ڕەخنەیە، یەکەوڕێ دەبێ بەم ئاکامە بگەین کە ڕەخنەی ئەدەبیش خزمایەتی دوور و نزیکی لەگەڵ ئەم شێوە تێفکرینە فەلسەفییەدا هەیە؟ هەموومان ئاگادارین کە وشەی ڕەخنە لە زاراوەی «ڕەخنەی ئەدەب»دا مانایەکی زۆر بەربڵاوتری لە ڕەتکردنەوە و دژایەتی کردن هەیە. بۆ وەڵامدانەوەی تێروتەسەلی ئەم پرسیارە، پێویستمان بە پێشەکییەکی کورت هەیە.

تەجرەبەی خوێندنەوە بێگومان هەڵگری بارێکی جوانیناسانەیە. تەجرەبەی جوانیناسانە پێویستی بە دروست کردنی پێوەندییەکی گەشبینانە و هاودڵانە لەگەڵ دەقی ئەدەبی هەیە. تۆ دەبێ خۆت لەکەش و هەوای دەقەکەدا تخێڵ بکەی هەتا بتوانی دەقەکە «بچێژی» یان «هەستی پێ بکەی». تۆ ئەگەر هاملێت دەخوێنییەوە تەنانەت ئەگەر بتهەوێ داوەرییەکی بێلایەنانەشی لە بارەیدا بکەی، لە قۆناخی یەکەمدا دەبێ بتوانی لەناو کەشوهەوای هاملێتدا «هەناسە بکێشی» و «چێشتەی بکەی»، ئەگەر نەڵێین پێویستە بچیە دە قاڵبی یەکێك لە کەسایەتییەکانەوە و لە ڕوانگەی ویوە لە ڕووداوەکانی بڕوانی.

دیارە ئەوە لایەنێکی باسەکە پێك دێنێ. من پێم وایە خوێندنەوەی ڕەخنەگرانە هەرگیز ناشێ سەداسەد بارتەقای تەجرەبەیەکی جوانیناسانە بەرتەسك بێتەوە. ئەو هۆکارەی لێرەدا ڕۆڵی هۆکارێکی هاوسەنگکەرەوە دەگێڕێ، داگەرانێکە بۆ لای ڕەتکردنەوە و ڕەشبینی، بەڵام ڕەشبینییەکی تەکنیکی. لێرەدا من وەسفی تەکنیکی تەواو بە مانایەکی ڕەخنەیی بەکار دێنم و بەو داکۆکییەش دەمهەوێ ڕەشبینی تەکنیکی لەو ڕەشبینییە جیا بکەمەوە کە بۆ نموونە بناغەی لەسەر هێرمێنۆتیکی بەدگومانی دامەزراوە. لەسەر بنەمای هێرمێنۆتیکی بەدگومانی، بۆ نموونە ڕەخنەگرێکی مارکسیست دەیهەوێ پێگەی چینایەتیی هەندێك لە کەسایەتییەکانی ناو دەق بدۆزێتەوە و کێشە و ململانێیی شاراوەی چینایەتی نێوانیان ئاشکرا بکا.

بەڵام ڕەشبینیی تەکنیکی لە ڕوانگەیەکی بووتیقاییەوە دەیهەوێ لایەنە کزەکانی فۆرم و پێکهاتە و تەکنیکەکانی ناو دەق ئاشکرا بکاو ئا ئەم کردە ڕەخنەگرانەیە، لەگەڵ فەلسەفەی ڕەخنەگرانە خاوەنی بنەمایەکی هاوبەشن و لەوانەیە هەردووکیان بە ئاراستەی پاکەو کردن و داماڵیندا کار بکەن.

من پێم وایە خوێندنەوەی ڕەوشتمەندانەی دەقی ئەدەبی، بەندە بە پێکهاتنی هاوسەنگیی گونجاو لەنێوان تەجرەبەی جوانیناسانە لە لایەك و مەیلی ڕەتکردنەوە و دیدی ڕەشبینانە لە لایەکی تر.

عەبدولخالق یەعقووبی: تێگەیشتنی جوانیناسانەی دەقێکی ئەدەبی تا چ ڕادەیەك پابەندی تێگەیشتنی ڕەخنەگرانەی ئەو دەقەیە؟ چ جیاوازییەك هەیە لەنێوان پەرچە کرداری جوانیناسانە و پەرچە کرداری ڕەخنەگرانە لە هەمبەر خوێندنەوەی دەقێکی ئەدەبیدا؟

ڕەهبەر مەحموودزادە: لە وەڵامی پرسیاری پێشوودا گوتم خوێندنەوەی ڕەوشتمەندانەی دەقی ئەدەبی بەندە بە پێكهاتنی هاوسەنگییەکی گونجاو لەنێوان تەجرەبەی جوانیناسانە لە لایەك و مەیلی ڕەشبینی تەکنیکی ڕەخنەگرانە لە لایەکی دیکە. ئێستا دەمهەوێ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە تازەیەت بە شێوەیەکی وردتر بەم گوتەیەدا بچمەوە.

بە گشتی هەر خوێندنەوەیەکی هاودڵانە و هارمۆنیکی دەقی ئەدەبی، خاوەنی لایەنی جوانیناسانەیە. لەوانەیە زاراوەی ''خوێندنەوەی هارمۆنیك'' پێویستی بە ڕوونکردنەوەیەکی زیاتر هەبێ. کاتێك دەقێك دەخوێنینەوە و هەر لەسەرەتادا ـ لەسەر بنەمای هەندێك هۆ و بەڵگە ـ بڕیار دەدەین ئاسۆی زانینمان لەگەڵ جیهانی دەقەکەدا لە هارمۆنییەکی تەواودا بێ و جگە لەمەش هەوڵ دەدەین هارمۆنی نێوان بەشە جیاجیاکانی دەقەکە بدۆزینەوە، دەکرێ ئەم خوێندنەوەیە، بە خوێندنەوەیەکی هارمۆنیك نێودێر بکەین.

زۆریەك لە تیۆریستەکان بە شێوەی جۆراوجۆر باسی ئەم بابەتەیان کردووە. گادامێر دەڵێ گوتاری ڕەخنەکارانە هەر لە بنەڕەتدا گوتارێکی جوانیناسانەیە. دەڵێن گادامێر هەموو کات خۆی لە بەکارهێنانی زاراوەی «تیۆریی ئەدەب»، لە مانایەکی بەرتەسکدا پاراستووە و لە جیاتی ئەو، وشەی poesis بە مانای گوتاری جوانیناسانە یان بە مانای نرخاندنی بەرهەمی هونەری بەکار هێناوە. ئەو دەڵێ وتوویژی نێوان بەرهەمی هونەری و مرۆڤی ڕاڤەکار، تەنیا کاتێك ڕوودەدات کە ڕاڤەکار لە چوارچێوەی ڕێساکانی جوانیناسیدا بیر بکاتە و شوێنوەرگر بێ. (سەرنج بدەنە جەختی گادامێر لەسەر شوێنوەرگر بوونی خوێنەر و شوێندانانی دەق لەسەر خوێنەر)

تیۆریستێکی دیکە بە ناوی جاناتان کالێر، باسی ئەسڵێك دەکا بەناوی «ئەسڵی هاوکاریی ئێجگار پارێزراو» (hyper-protected cooperative principle). کالێر دەڵێ ئەوەی بەرهەمی ئەدەبی لە بەرهەمی دیکە جیا دەکاتەوە، ئەمەیە کە دەقی ئەدەبی، پرۆسەی هەڵبژێردرانی تێپەڕاندووە. چونکە ئەم بەرهەمە، بۆ چاپ و بڵاوبوونەوە وەرگیراوە، هەڵسەنگێندراوە و ڕەخنەکاری کراوە و دووبارە چاپ بۆتەوە. کەواتە کاتێك خوێنەر ئەم بەرهەمە دەخوێنێتەوە، پێش گریمانەکەی ئەمەیە کە ئەم دەقە، دەقێکی شیاوی لێوردبوونەوەیە و دەبێ بە شێوەیەکی کەلێنپشکنانە بخوێندرێتەوە.

ئەم بۆچوونەی کالێر دەکرێ بە شێوەیەکی تر دەربڕدرێ. دەقی ئەدەبی جۆرێکی تایبەت لە سەرنجی خوێنەر بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ، کە ئەم سەرنجە، جیاوازە لەگەڵ ئەو سەرنجەی بە دەقەکانی دیکە دەدرێ. کالێر دەڵێ کاتێك ئێمە یەکەمین ڕستەی کتێبێکی فەلسەفی کە ئەم کتێبە بۆ نموونە هی کواینیە، بەگوێرەی باوی نووسینی شێعر، جیا لەیەك و بە شێوەی بڕبڕ، بنووسین، خوێنەریش نابەئاگایانە وەکوو شێعر دەیخوێنێتەوە.

شتێکی سەیر
لەمەڕ بابەتی هەستیناسی
ساکار بوونیەتی.

کەواتە خوێندنەوەی ئەدەب، جۆرێك لەسەرنج بۆ لای خۆی ڕادەکێشێ کە دەکرێ وەك سەرنجی ئەدەبی ناوی بنێین. هەر ئەم سەرنجە ئەدەبییە وات لێ دەکا لە دێر بە دێری دەقێکی ئەدەبیدا بە دوای وردەکاری فۆرمیك یان ماناییدا بگەڕێی. بۆیە زۆر جار خوێنەر، وردەکاری ئەوتۆ دەدۆزرێتەوە کە لە ڕاستیدا نووسەر بۆخۆی پێی نەزانیوە. ئەم وردەکارییانە لەناو میکانیزمی ئەو زمانەدا خۆیان حەشار داوە کە نووسەر بەکاری دێنێ. حوکم نییە نووسەر بە هەموو وردەکارییەکانی ئەو میکانیزمە بزانێ کە لەناو زمان و شێوازە هەڵبژێردراوەکەیدا خۆیان حەشار داوە. نووسەر هەر بەتەنیا ئاگاداری بەشێك لەم وردەکارییانەیە.

بە بڕوای من ئەم ئەسڵەی کالێر باسی لێدەکا، لەچاو بۆچوونەکەی گادامێر، ئەرکێکی چالاکتر دەدا بە خوێنەر. چونکە گادامێر جەخت لەسەر شوێنوەرگرتنی خوێنەر لە دەق دەکا. کەچی کالێر باسی بڕیارێك دەکا کە خوێنەر بە ڕەچاو کردنی، چالاکانە دەکەوێتە سەرنجدانی دەق و لێورد بوونەوەی. بەڵام هەر دوو بۆچوونەکەی گادامێر و کالێر لە شوێنێکدا یەك دەگرنەوە کە ئەویش جەخت کردنی هەردووکیان لەسەر خوێندنەوەی هارمۆنیکە.

هەندێك لە نووسەران ویستوویانە لایەنێکی تازە بدەن بە خوێندنەوەی هارمۆنیك کە بریتییە لە لایەنێکی ئێرۆتیك. لەم نووسەرانە، بەرچاوترینیان ڕۆلان بارتە. بارت دەڵێ ئەمن کاتێك زاراوەی «چێژی دەق» بەکار دێنم، هەوڵ دەدەم بە جەختکردن لەسەر وشەی چێژ، بانگهێشتنی وشەیەکی قەدەغە کراو و سانسۆر کراو بۆ بەستێنی ڕەخنەکاری بکەم. بارت دەڵێ تەنانەت هەندێك دەق هەن هەستێکی زیاتر لە چێژ دەخوڵقێنن. ئەم هەستە کە سەرووترە لە چێژ و خاوەنی

لایەنی ئێرۆتیکە، کەیفە. بارت لە زمانی فەرانسەویدا بۆ دەربڕینی چەمکی کەیفکردن، کەڵك لە وشەی (Jouissance) وەردەگرێ کە جیاوازی هەیە لەگەڵ چێژ (Plaisie). بابەك ئەحمەدی کاتێك ویستوویە وشەی یەکەم وەرگێڕێتە سەر زمانی فارسی، کەڵکی لە وشەی «خوشی» وەرگرتووە کە پێم وایە مەبەستەکە ناپێکێ. ئەمڕۆ لە زمانی ئاخاوتنی فارسیدا، زاراوەیەك کەڵکی لێ وەردەگیرێ کە بۆ ئەو وشەی بارت بەکاری هێناوە، هاوتایەکی پڕ بە پێستە. ئەم زاراوەیە (حال کردن)ە. بۆ نموونە لەوانەیە کەسێك بڵێ: (با خواندن این کتاب حال کردم). ئەم زاراوەیە لە بنەڕەتدا بۆ دەربڕینی چێژی جینسی کەڵکی لێوەردەگیرێ. لە کوردیدا «کەیف کردن» ڕێك ئەم مانایە دەگەیەنێ.

هەر چۆنێك بێ، چ شوێن وەرگرتنی جوانیناسانەی گادامێر، چ ئەسڵی هاوکاریی ئێجگار پارێزراوی کالێر و چ خوێندنەوەی وێڕای کەیف کردن کە بارت باسی دەکا، هەموویان نموونەگەلێکن لە سەرەتی دان بە خوێندنەوەی جوانیناسانە. بەڵام ئایا بەڕاستی ئەم خوێندنەوەیە، بەتەنێ، خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانەی تەواوە؟ ئێوەش هەست بەمە ناکەن ئەم جۆرە خوێندنەوەیە لاسەنگە؟ من پێم وایە ئەگەرچی لە پرۆسەی خوێندنەوەدا، ڕەچاو کردنی ئەم ستراتێژییانە پێویستن، بەڵام خوێندنەوەی ڕەخنەگرانە، بارتەقای ئەم چەشنە خوێندنەوەیە بەرتەسك نابێتەوە. ڕەخنەگر لە بەرامبەر ستراتێژی هاوکاریی ئێجگار پارێزراودا جاری وایە ستراتێژی وەلانانی هاوکاری ڕەچاو دەکا.

لەم شێوە خوێندنەوەیەدا، ڕەخنەگر لە جیاتی ڕوانینێکی گەشبینانە، ڕوانینێکی ڕەشبینانە ڕەچاو دەکا. لە جیاتی نوقم بوون لەناو کەشوهەوای دەق، مەودایەك لێی دوور دەکەوێتەوە و لە جیاتی خوێندنەوەی وردبینانە بۆ دۆزینەوەی شاکارە لە پەردوودا شاردراوەکان، خوێندنەوەیەکی کەلێنپشکنانە بۆ بەتەماڵ هەڵێنانی کەمایەسییە لانگرتووەکان پەیڕەو دەکا. ئەگەر بکرێ بڵێین خوێندنەوەی جۆری یەکەم، خوێندنەوەی سەرخۆشانەیە، دەکرێ بڵێین خوێندنەوەی جۆری دووهەم خوێندنەوەیەکی لاسارانەیە.

جاری وایە ڕەخنەگر هێندە کارامەیە لە تاقە خوێندنەوەیەکدا هەر دوو ستراتێژی پێکەوە ڕەچاو دەکا و لە ئەنجامی ئەم چەشنە خوێندنەوەیەدا دەقەکە بە دیاردەیەکی حەجمدار و خاوەن قەبارە دەبینێ و جاری واشە لەوانەیە بە چەندین جار خوێندنەوەی لەسەر دەق دەبێ و هەر جارەیان ستراتێژییەك، لەم دوو ستراتێژییانەی باسیان لێ کرا، ڕەچاو بکا و لە خوێندنەوەی دواییدا، ستراتێژییەکان تێکەڵ بکا. هەموو ئەو کەسانەی کاری ڕەخنەیان کردووە، بە ئاگایانە یان نابەئاگایانە، ئەم ئەزموونەیان تێپەڕاندووە. کەواتە ئەو قسانەی من، دەکرێ باری وەسفیشیان هەبێ و بۆیان هەیە باری دەستووریشیان هەبێ. ئەم گوتانە لە پلەی یەکەمدا وەسفین. واتە من چ ڕێوشوێنێکی تازەی ڕەخنەگرانەم دانەهێناوە. هەر هێندەیە بە ورد بوونەوە لەو شێوازانەی ڕەخنەگر لە کاتی خوێندنەوەی ڕەخنەگرانەی دەقێکی ئەدەبی ڕەچاوی دەکا، شێوەی خوێندنەوەکەیم، وەسف کردووە. لە پلەیەکی خوارتردا دەکرێ بۆ ئەو کەسانەی ئەزموونی ڕەخنەکاری دەقی ئەدەبییان نییە، ئەم قسانە لایەنێکی نۆماتیڤ یان دەستووریشیان هەبێ.

ئێستا ئیزنم پێ بدە با دەمەوە بۆ لایەنێکی دیکەی ئەم باسە. باسی ئەوەم کرد کاتێك ڕەخنەگرێك لە خوێندنەوەکەیدا، هاوکات دوو پرەنسیبی هاوکاریی ئێجگار پارێزراو و وەلانانی هاوکاری، ڕەچاو دەکا، دەقەکە بە شێوەیەکی حەجمدار و خاوەنی قەبارە دەبینێ. من دەمهەوێ لەسەر خوازەی «حەجمدار دیتنی دەق» پێ داگرم. تۆ لە تاریکاییدا، دیاردەکان یان بەدی ناکەی یان وەکوو پەڵەیەکی یەکدەست دەیانبینی. کاتێکیش ڕووناکایی ئەوەندە زۆرە کە چاوت بەشەوارە دەخا، هەر ئەم پێودانگە لەگۆڕێدایە. بەڵام کاتێك نوورێکی ئاسایی هەیە، دیاردەکان بە خاوەن قەبارە و حەجمدار دەبینی و «سایەرۆشنەکان»، لەنێوان تاریکایی ڕووت و ڕووناکایی ڕووتدا، زنجیرە پلەیەکی تاریك و ڕوونت بۆ ساز دەکەن.

من پێم وایە ئەم بۆچوونە، تەنانەت لە حوکم دەرکردنی ساکاری ڕۆژانەشماندا سەبارەت بە چۆنیەتی خوێندنەوەی دەق، بەکار بوون و لە زەبر بوونی خۆی دەسەلمێنێ.

با وای دابنێین کابرایەك دێ و سەر لەبەری دیوانی نالی دەخوێنێتەوە و هەموو ئەو دیوانە، بەیت بە بەیت وەکوو یەك بە شاکار لە قەڵەم دەدا. بێگومان لە خوێندنەوەی ئەو کابرایە دەکەویە شك. بانگی دەکەی و بەتاقی دەکەیەوە. سەرەتا ئەم دوو بەیتەی خوارەوەی لە دیوانەکەدا بۆ دەخوێنیەوە:

لە دوگمەی سوخمە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان
لە خەوفی تەلعەتی ڕۆژ هەر وەکوو شێت
بە ڕووزەردی هەڵات و کەوتە کێوان

کابرا بە شاکاری دەزانێ. ئینجا ئەم دوو بەیتەی خوارەوەی هەر لەو دیوانە بۆ دەخوێنیەوە:

لایەك زەبانییە لە سەروکاری نارە، نار

هەل مِن مزید، زوبانیە وەك ماری ئەژدەرە
لایێکی کەش لە جەننەت و ڕیزوان تەدارەکە
حۆری ئەوا بە مونتەزیری دێیە مەنزەرە

کاتێك لێی دەپرسی ئایا لە جوانی و ناسکی و ڕەوانیدا، ئەم بەیتانەش هەروەکوو ئەوانەی پێشوون، وەلآمت دەداتەوە بەڵێ وەکوو یەك جوان و ناسکن! ئاخۆ بەرامبەر بەم خوێنەرە و بەرامبەر بەم شێوە خوێندەوەیە، ڕات چۆن دەبێ؟ بێگومان دەزانی ئەم خوێنەرە چاوی بە شەوارە کەوتووە.

یان دەبینی کەسێك هەموو شێعری هێمن، بە هوتاف کێشانێکی ناشاعیرانە لە قەڵەم دەدا. دیسان بانگی دەکەی و ئەم جووتە بەیتانەی خوارەوەی بە جیا بۆ دەخوێنییەوە:

خاین، خوێڕی، درۆزن، بەدفەڕ، شەڕانی، سەرشۆڕ
پیاوکوژ، تاوانبار، ڕووڕەش، ناکەس، ملهوڕ، دیکتاتۆڕ
خەڵکی ئێران بەدەس تۆ کران زیندەبەگۆڕ
ئەوە تۆی لێت قەوماوە، دەریان پەڕاندووی هەی گۆڕ

✿

ئەگەرچی شەو درەنگە ساقی بۆم تێکە کەمێکی تر
کەوا ئەمشەو سەری هەڵدا لە ناخمدا خەمێکی تر
لەبادە ئەم ژەمە تێر کە منی تینووی جگەرسووتاو
بەچی دیارە کە دەبیینم شەوێکی تر، ژەمێکی تر

ئەگەر ئەم کەسە پێت بڵێ، ئەم دوو جووتە بەیتە، وەکوو یەك ناشێعرن، لەبارەی خوێندنەوەکەیدا چ ڕایەکت دەبێ؟ بێگومان پێت وا دەبێ ئەم خوێنەرە لە تاریکاییدا بۆ دیاردەکان دەڕوانێ.

ڕاستە هەندێ جار ئەوە دەقە وات لێدەکا یەکێك لەو دوو ستراتێژییە بە سەر ئەوی دیکەدا زاڵ بکەی، بەلآم ئەوە جیاوازی ئەو دۆخەی تۆ لە سەرەتای خوێندنەوەی هەر دەقێکدا، زاڵبوونی یەکێك لەم ستراتێژییانە، بێئەم لا و ئەو لا، قبووڵ بکەی.

عەبدولخالق یەعقووبی: ئەگەر بمانەوێ ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆریی ئەدەبی بخەینە دوو تای تەرازووی هەڵسەنگاندن و بەراورد کردنەوە، تۆ چۆنیان پێناسە دەکەی؟

ڕەهبەر مەحموودزادە: من پێم وایە تیۆریی ئەدەب وەکوو چوارچێوەیەك وایە کە ڕێزمانی چەندەها زمانی جیاجیا بۆ ئاخافتن لەناو خۆیدا کۆ دەکاتەوە. بەلآم ڕەخنەی ئەدەبی وەکوو وتوویژێکی تایبەتی وایە کە بە کەڵك وەرگرتن لە ڕێزمانی یەکێك لەو زمانانە، بەڕێوە دەچێ. کەواتە چوارچێوەی هەڵگری ڕێزمانەکان چوارچێوەیەکی گشتییە و دیالۆگەکەش، تایبەتە و لە ناو چنراوە (بافت)ێکی دیاریکراودا دەکرێ. تیۆریی ئەدەب کۆمەڵەی ئەو باسوخواسانە لەخۆی دەگرێ کە لە چاخی ئەفلاتوونەوە هەتاکوو دەگاتە دریدا، لەبارەی چییەتی دەقی ئەدەبی و چۆنیەتی خوێندنەوەی هاتوونە ئاراوە. ڕەخنە بریتییە لە بەکارهێنانی یەکێك لەو تیۆرییانە بۆ خوێندنەوەی دەقێکی دیاریکراو. هەڵبەت دەبێ ئاماژەش بەمە بکەم کە زۆر جار ئێمە لە بەکارهێنانی مەجازیدا «ڕەخنەی ئەدەبی»، لە جیاتی «تیۆریی ئەدەب»یش بەکار دێنین و بۆ نموونە باسی «ڕەخنەی ئەدەبیی پێکهاتە خوازانە» یان «ڕەخنەی ئەدەبیی فێمینستی» دەکەین. دیارە ئەم کەڵکوەرگرتنەش، کەڵکوەرگرتنێکی چەسپاوە.

خاڵی شیاوی سەرنج لەم بارەیەدا ئەوەیە کە نە ئاخافتن بە بێزانینی ڕێزمان دەکرێ و نە ڕێزمانیش بە بێگەیشتن بە ئامانجی بەکارهێنانێکی تایبەت، سەنگ و زەنگێکی ئەوتۆی دەبێ.

لەم پێشەکییەوە دەتوانین بگەین بە دوو مەبەستی سەرەکی:

یەکەم: لە وەلآمی یەکێك لە پرسیارەکانی پێشوودا باسی ئەوەمان کرد کە تیۆریی ئەدەب وەکوو بوارێکی لە خۆگری لایەنی زانستی، بوارێکی تەواو بەرخۆرە. ئەو سروشتەش، بێکەڵکی نەکردووە، بەڵکوو زۆر هەڵسووڕ و

بەکاریشی کردووە. بەڵام من پێم وایە کاتێك ڕەخنە لەسەر بەرهەمێکی دیاریکراو دەنووسرێ ئەم دەقە ڕەخنەیە، ئەگەر دەقێکی سەرکەوتوو بێ، تایبەتمەندییەکی تەواو بەرهەمهێنەرانەی هەیە.

بەرهەمهێنەر بوونی دەقی ڕەخنەیی لەگەڵ بەرهەمهێنەر بوونی زانستەکانی گۆڕین جیاوازی هەیە، لێرەدا بەرهەمهێن بوون بەندە بەلایەنی هونەری و ئەدەبی دەقی ڕەخنەیی و بە ڕێژەیەکی زۆر کەمتریشەوە بەندە بەو کەڵکەی بۆ هەندێك بواری زانستی وەکوو زمانناسی دەیبێ.

هەر بەرهەمێکی هونەری، بە حوکمی ئەوەی هونەرییە، شوێنەوارێکی بەرهەمهێنەرە. لە بیرمان بێ کاتێك ئەرەستوو جۆرەکانی حیکمەت دابەش دەکا، بێجگە لە حیکمەتی نەزەری و حیکمەتی عەمەلی، باسی حیکمەتی بەرهەمهێنیش دەکا کە هونەرەکان دەگرێتەوە.

لێرەدا بەرەوڕووی پێویستی سازبوونی جۆرە هاوسەنگییەکی دیکە لە دەقی ڕەخنەییدا دەبینەوە. لایەنی ئەدەبی و هونەری دەقی ڕەخنەیی، لە ڕووی بەرهەمهێنەر بوونەوە، قەرەبووی بەرخۆر بوونی تیۆریی ئەدەب دەکاتەوە.

دووهەم: ڕەخنە دەبێ بپەرژێتە سەر ئەو فەردانییەت و تاکایەتییەی دەقێکی ئەدەبی دیاریکراو هەیەتی. تیۆریی ئەدەب بە حوکمی ئەوەی خاوەنی لایەنێکی زانستییە، تاکایەتی دەقەکان، بە قازانجی دۆزینەوەی یاسا و ڕێسا گشتییەکان لەبیر دەکات. تیۆریی ئەدەب لە بەرزترین ئاستی لێکۆڵینەوەکانیدا، بە نیازی ڕوونکردنەوەی چەمکی «ئەدەبییەت»ە. واتە ئەو جەوهەرەی کە هەموو دەقە ئەدەبییەکان پێکەوە کۆ دەکاتەوە و لە دەقە غەیرە ئەدەبییەکانیان هەڵدەوێرێ. دیارە چەمکی وەك ئەدەبییەتیش هەر بەتەنیا، زۆر لەوە دەرهەستتر و ئینتزاعیترە کە بتوانێ بە شێوەیەکی کۆنکرێت و ئینزیمامی، باسێك لەسەر دەقێکی دیاریکراو بکا کە هەر بەتەنیا لەبارەی ئەم دەقە دەسنیشان کراوەدا وەڕاست بگەڕێ. ئەوەی ڕاست بێ من پێم وایە ئێمە خراپ لە چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەم چەمکە گشتییانەی تیۆریی ئەدەب گەیشتووین.

ئەدەبییەت ئەگەر چەمکێکی گشتی بێ و لە هەموو دەقە ئەدەبییەکاندا وەبەر چاو بکەوێ، لە هەر دەقێکی ئەدەبیدا، بە کۆدێکی تایبەت دەدۆزرێتەوە کە ئەم کۆدە تایبەتە، پێودان و مەرجەکانی ئەم دەقە جیای دەکاتەوە لە کۆدی دەقەکانی دیکە. ڕەخنەگر لەکاتی نووسینی ڕەخنە، خەریکی دۆزینەوەی ئەم کۆدە تایبەتە لەناو چنراوەی دەقە دیاریکراوەکەدا دەبێ. دیارە باسەکانی تیۆریی ئەدەب، زۆر لەوە گشتیترن کە بپەرژێتە سەر دیاریکردنی دانە دانەی ئەم کۆدانە کە ئەدەبییەتی دەقەکانیان پێ ئاشکرا دەبێ. بەڵام تیۆریی ئەدەب ئاراستە گشتییەکانی ئەم شێوە کۆد دۆزینەوەیەمان پێ نیشان دەدا. بۆ ئەوەی قسەکانم بە بێبەڵگە نەکردبێ، بە هێنانەوەی نموونەیەك پشت ڕاستیان دەکەم.

دیارە یەکەم جار فۆرمالیستەکانی ڕووس بوون کە ئەم پرسیارە بنەڕەتییەیان هێنایە ئاراوە کە چ هۆکارێك دەقێکی ئەدەبی لە دەقێکی غەیرە ئەدەبی جیا دەکاتەوە. وەڵامی وان لە قۆناخی یەکەمدا، «ئەدەبییەت» بوو. ئەوە ئەدەبییەتی دەقێکی ئەدەبییە کە ئەم دەقە لە دەقەکانی تر هەڵدەوێرێ. بەڵام ئەم وەڵامە هێشتا وەڵامێکی قەناعەتهێن نییە. چونکە جارێ دیار نییە ئەم ئەدەبییەتە چییە کە لەناو دەقی ئەدەبیدا هەیە. بۆیە فۆرمالیستەکان پرسیارێکی تازەتریان هێنایە گۆڕێ. چ هۆکارێك لە دەقی ئەدەبیدا دەبێتە هۆی وەدیهاتنی ئەدەبییەت. وەڵام، ناسیاوی سڕینەوە بوو. زمانی دەقی ئەدەبی بە پێچەوانەی زمانی ئاسایی، زمانێکی شەفاف نییە و ناسیاوی لێ سڕدراوەتەوە. بەڵام دیسان دەکرێ پرسیار بکرێ ناسیاوی سڕینەوە چۆن لە ناو دەقدا جێبەجێ دەبێ. ئەم جارە وەڵامی وان ئەوە بوو کە بەکارهێنانی زۆری تەکنیکە ئەدەبییەکان و سەنعەتە زمانییەکان، ئەدەبییەت دەبەخێشتە دەقی شێعری. بۆ نموونە شێعری کلاسیك هەم کێشدارە و هەم سەروادار. کەواتە ئەدەبییەت دەدا بە شێعر و لە دەقی غەیرە ئەدەبی جیای دەکاتەوە. بەڵام کاتێك فۆرمالیستەکان ویستیان هەر ئەم پاساوە بۆ ئەدەبییەتی دەقی چیرۆکیش بەکار بێنن، تووشی گرفت بوون. چونکە سەنعەتە زمانییەکان بەو خەست و خۆڵییەی لە شێعردا کەڵکیان لێوەردەگیرێ، هەرگیز لە چیرۆکدا دەکار ناکرێن. هەر وەکوو ئاماژەیەکی ڕوونکەرەوە، دەڵێم خۆ لە چیرۆکی کلاسیکدا، نە لە کێش کەڵك وەردەگیرێ و نە لە سەروا. کەواتە ئەدەبییەتی دەقی چیرۆك نابێ بەند بێ بە بەکارهێنانی بەلێشاوی سەنعەتە زمانییەکان. ئەدی ئەدەبییەتی چیرۆك بەندە بە چ هۆکارگەلێك؟ فۆرمالیستەکان، جیاوازبوونی گەلاڵە لە داستان، بەهۆی ناسیاوی سڕینەوە و لە ئەنجامدا بە هۆی ئەدەبییەتی دەقی چیرۆك دەزانن. لە چیرۆکێکی پۆلیسیدا، ئەگەر داستانەکە چۆن ڕوویداوە بە گەلاڵەش هەر ئاوا ڕێکبخرێ، گێڕانەوەکە، کێشێکی ئەوتۆی نابێ. بەڵام عادەتەن گەلاڵەکە وەها ڕێكدەخرێ هەتا بەو جیاوازییەی کە لەگەڵ ڕەوتی واقیعی ڕووداوەکان هەیەتی، خوێنەر پتر بخاتە دڵەڕاوکێ و پرسیار کردنەوە.

ئێستا من دەمهەوێ ئەنجامێکی زۆر گرینگ لەم باسە وەربگرم. وەك دیارە سەرەتای باسەکەمان، بابەتی ئەدەبییەت بوو. بەڵام کاتێك بە جیا هاتینە سەر دەقی شێعر و دەقی چیرۆك، دیتمان کە لەناو هەر کامیاندا، ئەدەبییەت بە جۆرێکی تایبەت وەڕاست گەڕا. لە شێعردا بە هەندێك تەکنیك و سەنعەتی زمانی و لە چیرۆکدا بە هەڵبژێررانی گەلاڵەیەکی

هونەری. من پێم وایە ئەم ڕەوتە لەوە زیاتریش دەتوانێ درێژەی هەبێ. دابەشکردنی دەقە ئەدەبییەکان بەسەر دەقی شێعری و دەقی چیرۆك، دابەشکردنێکی زۆر گشتییە. هەر چی خەسڵەتە تایبەتییەکانی دەقێك زیاتر وەدیار کەوێ و ڕێژەی تاکایەتی دەقەکە، زیاتر بێتەوە، چۆنیەتی وەڕاستگەڕانی سروشتی بنەڕەتی ئەدەبییەت لە ناو دەقدا، شێوەیەکی تاقانەتر بو خۆی دەستەبەر دەکا. بۆیە دەڵێم ئەدەبییەت لە هەر دەقێکی ئەدەبیدا، بە هۆی کۆدێکی تایبەتەوە دەسنیشان دەکرێ.

عەبدولخالق یەعقووبی: ئایا ڕەخنەگر تەنیا پردی پێوەندی نێوان دەق و خوێنەرە یان بۆشی هەیە دەست لە تێڕوانینەکانی خوێنەر وەربدات و تەنانەت هەندێ جار هەڵیانوەشێنێتەوە. ئایا ڕەخنەگر، جیهانی ئەدەب ڕاڤە دەکات یان دەیگۆڕێ (ئاماژە بە قسەکەی مارکس). ئایا ڕەخنەگر نەخشەی ڕابردوو دەخوێنێتەوە یان گەلاڵەداڕێژی داهاتووە؟

ڕەهبەر مەحموودزادە: بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە لە کۆتایی پرسیارەکەوە دەست پێدەکەم. ڕەخنەگر، جیهانی ئەدەب بە ڕاڤە کردنەکەیەوە یان بە گوتەیەکی تەواوتر بە ڕەخنەکارییەکەیەوە دەگۆڕێت. بە دەربڕینێکی تر بە بڕوای من، نووسینی دەقێکی ڕەخنەیی لەسەر دەقێکی ئەدەبی، عەینی گۆڕینی ئەم دەقەیە. دیارە ئەگەر ئێمە وەکوو «نووسراوەی سەر کاغەز» بڕوانینە دەق (وەك ئەو ڕوانینەی ڕەخنەگرانی قوتابخانەی ڕەخنەی نوێ بۆ دەقیان بوو) ناتوانین ڕاستیی ئەم بۆچوونەی گۆڕین بسەلمێنین. بەڵام لە ڕاستیدا، دەقی ئەدەبی زۆر بەربلاوترە لەوەی هەر بە تەنیا وەك نووسراوەی سەر کاغەز چاوی لێ بکرێ. تۆ دەقێکی وەك t_1ت لەبەر دەستدایە و ڕەخنەیەکی سیستماتیکی وەك c لەسەر دەنووسی. دوای نووسرانی ڕەخنەی c لەسەر دەقی t_1، ئەم دەقە ئیتر دەقەکەی پێشوو نییە و ئاڵوگۆڕی بەسەردا هاتووە و بووە بە t_2. من دەڵێم ئەو «بوف کور»ەی ئەمڕۆ لەبەر دەستی ئێمەدایە، هەمان ئەو «بوف کور»ە نییە کە سادق هیدایەت لە هیندستان نووسی.

دیارە ئەم دەربڕینە، دەربڕینێکی خوازەیی نییە کە بمانەوێ بە هۆیەوە تەمسیلێك بۆ کاری نووسینی ڕەخنە بدۆزینەوە. زمانناسێك بە ناوی هالیدەی دەڵێ، دەقی ئەدەبی، بە درێژایی زەمان، هەندێك دەقی دیکە (کە ئەو ناوی «دەقی ئەقماری» یان «دەقی پەیڕەو»یان لەسەر دادەنێ) لەناو خۆیدا کەڵەکە دەکا. ئەم دەقانە بریتین لەو ڕاڤە و شەرح و ڕەخنانەی لەسەر دەقە ئەدەبییەکە نووسراون. هالیدەی دەڵێ ئەگەر بمانەوێ بزانین دەقی ئەدەبی چۆن خاوەنی ئەو مانایەیە کە هەیەتی و چۆن ئەو بایەخەی هەیەتی وەدەستی هێناوە، دەبێ لە تەتڵە کردنەکانماندا (explanation)، حیساب بۆ بۆچوونی کەسانی دیکەش لەبارەی مانای دەق و ئەو بایەخەی هەیەتی بکەینەوە. ئەو پێی وایە هەرچی دەقە، بێجگە لە دەقە کلیشەییەکان، ئۆبژەیەکی تێکچنراوە. دەقی ئەدەبی لە زەماندا پەرە دەستێنێ و هەندێك لایەنی تازە بە لایەنەکانی زیاد دەبێ و دەبێتە خانەخوێی هەندێك دەقی تر کە ئەگەر ئەم نەبوایە ئەوانیش بوونیان نەدەبوو. ئا لێرەدایە کە من پێم وایە هەڵەیە ئەگەر بڵێین ڕەخنەگر پردی نێوان دەق و خوێنەرە. چونکە لەم ڕوانینەدا وا دانراوە کە ئاسۆی مانایی دەق و تێگەیشتنی خوێنەر هەر کامەیان بوونێکی سەربەخۆیان هەیە و ڕەخنەش بوونێکی سەربەخۆی دیکەی جیا لە هەر دوو بوونی گۆڕین هەیە و دەبێتە پردی پێوەندیی نێوان دەق و خوێنەر.

بە بڕوای من ڕەخنە، گۆڕان بە سەر ماهییەتی دەقی ئەدەبیدا دێنێ و هەر بۆیە ڕەخنەکان بە درێژایی زەمان دەبن بە بەشێك لە دەقە ئەدەبییەکە. دەقی ئەدەبی بریتییە لە نووسراوەی سەر کاغەز بە ئیزافەی هەموو ئەو دەقە ڕەخنەییە کاریگەرانەی لەسەری نووسراون.

حەز دەکەم ئەم سروشتەی ڕەخنەی ئەدەبی، لە بارێکەوە لەگەڵ سروشتی علوومی تەبیعی هەڵسەنگێنم. لە علوومی تەبیعیدا، زانایان بە دوای دۆزینەوەی تەتڵە کردن بۆ دیاردەکانن. دیارە لەبەر ئەوەی دیاردەیەك دەکرێ زیاتر لە تەتڵە کردنێکی بۆ بدۆزرێتەوە، ئەوان دواجار بە شێوەیەکی زانستی کاری هەڵبژاردن لەناو تەتڵە کردندا بەڕێوە دەبن و باشترین تەتڵە کردن هەڵدەبژێرن. بەم کارە دەڵێن ئیستنتاجی باشترین تەتڵە کردن (Inference to the best explanation). لە بواری علوومی تەبیعیدا، عادەتەن هەڵبژاردنی یەکێك لە تەتڵە کردنەکان، بە مانای وەلانانی تەتڵە کردنەکانی دیکەیە. بەڵام لەبەر ئەوەی دەقی ئەدەبی هەندێك دەقی پەیڕەو ـ کە بریتین لە شەرح و ڕاڤە و ڕەخنە ـ لەخۆی دەگرێ، بە درێژایی زەمان هەندێك تەتڵە کردن لەناو خۆیدا کەڵەکە دەکا. کە واتە دەکرێ بڵێین لە بواری ڕەخنەی ئەدەبیدا، هەموو کات تەتڵە کردنە تازەکان، لەسەر تەتڵە کردنەکانی پێشوو دادەمەزرێن.

ئەم گۆڕانەی ڕەخنەگر، بەسەر دەقی ئەدەبیدا دێنێ، جیاوازە لەو گۆڕانەی فیلسووفێکی مارکسی دەیهەوێ بەسەر جیهانیدا بێنێ. مارکس دەیگوت فیلسووفانی بەر لە من هەر بەتەنیا بە نیازی لێکدانەوەی جیهان بوون، من دەمهەوێ جیهان بگۆڕم. کەواتە ئەو بڕیارەی مارکس، چۆنیەتی فەلسەفەکەشی دیاری کرد. بەڵام کاتێك ڕەخنەگر، ڕەخنەیەك لەسەر دەقی ئەدەبی بەرهەم دێنێ، بڕیار بدات یان نا، پێی خۆش بێ یان پێی خۆش نەبێ، گۆڕانی بەسەر دەقە ئەدەبییەکەدا هێناوە و کردوویە بە دەقێکیتر. لە ڕوانینی مارکسدا، گۆڕینی جیهان، شتێکی جیا لە ڕاڤەی جیهانە. بەڵام

لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، ڕاڤەی دەق، عەینی گۆڕینیەتی. کەواتە ڕەخنەگر لەیەك کاتدا، نەخشەی ڕابردوو دەخوێنێتەوە و گەڵاڵە داڕێژی داهاتووشە.

عەبدولخالق یەعقووبی: ئەگەر ئەرکی تەئویل دۆزینەوەی مانای بەرهەمی ئەدەبی بێ، ئەرکی ڕەخنە دەشێ چی بێ؟ ئایا تەئویل خۆی پاژێکە لە کاری ڕەخنەیی یان ڕەخنە بەشێکە لە کاری تەئویل؟

ڕەهبەر مەحموودزادە: تەئویل بەشێکە لە کاری ڕەخنەی ئەدەبی. ئەگەر دەق ڕاڤە هەڵگر بێ، زەحمەتە ڕەخنەیەکی باش لەسەر ئەم دەقە بنووسرێ، بە بێئەوەی ڕاڤەیەکی باشمان لە دەق لەبەر دەستدا هەبێ. بەڵام ئەوە شێوازی ڕەخنەیە بۆت دیاری دەکا ڕاڤە تا چ ڕادەیەك لە ڕەخنەکەتدا دەوری دەبێ. لەوانەیە لە نووسینی ڕەخنەیەکدا، ئامانج، بە دەستەوەدانی ڕاڤەیەکی تازە و ڕێتێچوو بێ. لەوانەیە لە ڕەخنەیەکی دیکەدا لەسەر بنەمای ڕاڤەیەکی دەسنیشانکراو، بتهەوێ لەسەر هەندێك لایەنی فۆرمێك و پێکهاتەیی دەق قسە بکەی، حوکم نییە لەم شێوە ڕەخنەی دواییدا، ڕاڤەکەش هی خۆت بێ. ئەگەر لە بیرتان بێ لە زمان هالیدەیەوە گوتمان سروشتی دەقی ئەدەبی بە چەشنێکە کە بە درێژایی زەمان هەندێك دەقی پەیڕەوی دیکە لەناو خۆیدا کەڵەکە دەکا. ئەگەر کەسێك ڕاڤەیەکی پتەوی لەسەر دەقێکی ئەدەبی نووسیوە، تۆ دەتوانی لەسەر بنەمای ئەم ڕاڤەیە، بۆ نموونە ڕەخنەیەکی فۆرمالیستی یان پێکهاتەخوازانە لەسەر دەقەکە بنووسی. جاری واش هەیە تۆ ڕاڤەیەکی خۆت دەکەیە بناغەی هەندێك تەتڵە کردنی ڕەخنەکارانە. بەڵام ئەم ڕەخنانەی هەر بەتەنیا دەیانهەوێ لێکدانەوە و ڕاڤەیەك لە دەق ڕابێنن، ئیتر ئەمڕۆ وەك نموونەی ڕەخنەی بەهێز ناناسرێن. لە کاتی کار کردن لە بواری لێکدانەوە و ڕاڤەدا، ئێمە لەمەڕ «چی گوتن»ەوە پرسیار دەکەین. دەق دەڵێ چی؟ بەڵام ئەو ڕەخنانەی بە دوای تەتڵە کردنی بووتیقایی دەکەون، لەسەر «چۆن گوتن» قسە دەکەن. کاتێك دەپرسی بۆ ئەم دەقە فلانە تایبەتمەندییە یان فیسارە کارکردەی هەیە، بۆ وەڵام دانەوە ناچارەکی دەبێ باسی چۆن گوتن بکەی. کەواتە ڕاڤەی هێرمینۆتیکی دەتوانێ نوختە دەسپێکێك بێ بۆ تەتڵە کردنی بووتیقایی.

ئێستا ئێمە زۆر چاك دەتوانین وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە کە باس و خواسی جۆراوجۆری کۆمەڵناسانە و دەروونناسانە و سیاسی و فێمینیستی و ڕەگەزی و... چۆن دێنە ناو هەرێمی ڕەخنەوە. ئەم باسانە بە دوو شێوەی جیاواز دێنە ناو باسوخواسی ڕەخنەییەوە.

یەکەم: لە کاتی ڕاڤە کردنی هێرمینۆتیکیدا

دووهەم: لە کاتی تەتڵە کردنی بووتیقاییدا

کە واتە هەر لەسەر بنەمای ئەم باسانە ئێمە دوو پرسیار دێنینە گۆڕێ و هەوڵی وەڵام دانەوەیان دەدەین.

ئەو باسانەی پێوەندییان بە جیهانی دەرەوەی ئەدەبەوە هەیە، چۆن دزە دەکەنە ناو ڕاڤە و لێکدانەوەکانی دەقی ئەدەبی؟

جاناتان کالێر دەڵێ هەرچی لێکدانەوەی دەقە، دەبێ وەڵامی ئەم پرسیارە بداتەوە کە «ئەم دەقە لەبارەی چیدایە؟» خاڵێکی شیاوی سەرنج ئەوەیە کە کالێر دەڵێ وەڵامی ئەم پرسیارە نابێ وەڵامێکی زێدە ئاشکرا و بەڵگە نەویست بێ. بۆ نموونە کەسێك پرسیار دەکا: «دەقی هاملێت لەبارەی چیدایە؟» ئەگەر لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا بڵێین «دەقی هاملێت لەبارەی شازادەیەکی دانیمارکیدایە» ئێمە نەمانتوانیوە یان نەمانویستووە بێینە ناو کایەی لێکدانەوە و ڕاڤەوە. بەڵام هەموو ئەم وەڵامانەی خوارەوە، نموونەی لێکدانەوەی تایبەت لەبارەی دەقی هاملێتن.

- دەقی هاملێت لەبارەی هەڵوەشانەوەی نەزمی جیهانی ئێلیزابێتدایە.
- دەقی هاملێت لەبارەی ترسی پیاوان لە هەوەسی جینسی ژناندایە.
- دەقی هاملێت لەبارەی شیاوی پشت پێبەستران نەبوونی نیشانەکانە.

هەر کام لەم وەڵامانە، باسەکەت بۆ بوارێکی تایبەت ئاراستە دەکەن. وەڵامێك باسەکە بۆ بەستێنی کۆمەڵناسی ئاراستە دەکا، وەڵامێکی تر، دەرگای باسوخواسی دەروونناسانە دەخاتە سەر پشت و...

من بە داکۆکی کردن لەسەر ئەم بۆچوونەی کالێر، دەمهەوێ بە شێوەیەکی نوێ دەریببڕمەوە. کاتێك کالێر دەڵێ وەڵامی ئێمە نابێ بەڵگەنەویست بێ، لە ڕاستیدا پێمان دەڵێ وەڵامی ئێمە نابێ لە قاڵبی گوزارەیەکی تەحلیلی یان شیکراو (analytic)دا بدرێتەوە، بەڵکوو دەبێ زانیارییەکی تازەی لەمەڕ جیهانەوە لەخۆی گرتبێ واتەلە قاڵبی گوزارەیەکی تەرکیبی یان لێکدراو (synthetic)دا بگوترێ.

گوزارەی شیکراو، شتێکی تازەت پێ ناڵێ و چەمکی مەحموول لەناو چەمکی مەوزووعدا هەیە و بە شیکاری چەمکی مەوزووع دەگەی بە چەمکی مەحموول. بەڵام لە گوزارەی لێکدراودا، مەحموول، چەمکێکی سەربەخۆ لە چەمکی مەوزووعی هەیە.

ئێستا بۆچی گوزارەی «دەقی هاملێت لەبارەی شازادەیەکی دانیمارکیدایە» گوزارەیەکی شیکراوە؟ چونکە لە ڕاستیدا هەمان بێژی یان تۆتۆلۆژییە. تۆ هەر لە خوێندنەوەی یەکەم لاپەڕەکانی دەقی هاملێتدا دەزانی کە ئەم دەقە لەبارەی شازادەیەکی دانیماریکیدایە کەواتە ئەم ڕستەیەی گۆرین لەڕاستیدا ئاوای لێدێ:

«دەقی هاملێت کە لەمەڕ شازادەیەکی دانیمارکییە، لەبارەی شازادەیەکی دانیمارکیدایە»

وەڵامەکانی دیکە بۆیان هەیە بە شێوەی خوارەوە بنووسرێنەوە و دیارە زانیاری تازەیان لەخۆ گرتووە:

ـ دەقی هاملێت کە لەمەڕ شازادەیەکی دانیمارکییە، لەبارەی هەڵوەشانەوەی نەزمی جیهانی چاخی ئێلیزابێتدایە.

ـ دەقی هاملێت کە لەمەڕ شازادەیەکی دانیمارکییە، لەبارەی ترسی پیاوان لە هەوەسی جینسی ژناندایە.

کەواتە بۆ ئەوەی بزانین ڕاڤەکە بە چ ئاڕاستەیەکدا دەڕوا، سەرنج لە چەمکی مەحموولەکە دەدەین. دیارە بۆ نموونە مەحموولی «لەبارەی هەڵوەشانەوەی نەزمی جیهانی چاخی ئێلیزابێتدا بوون» لە جیهانی باسوخواسەکانی کۆمەڵناسانە، یان سیاسییەوە خواستراوە.

هەڵبەت لێکدانەوەکان هێندە ساکاریش نین بارتەقای ڕستەیەك بەرتەسك بنەوە. ڕەخنەگرێکی مارکسی بۆ دەربڕینی ئەم گوتەیە کە «فلآنە دەقە لەبارەی کێشەی چینایەتیدایە» لەوانەیە لە ڕوونکردنەوەی چۆنیەتیی پێوەندیی ژێرخان و سەرخان و هەر وەها چۆنیەتیی پێوەندیی تێز و ئانتیتێز و سەنتێز و قسە کردن لەبارەی ڕەوتی بزاڤی مێژوو و زۆر شتی تریشەوە دەست پێ بکا و دوای شرۆڤەیەکی تێر و تەسەل، دواجار بگا بەم ڕستە باسکراوە.

ئێستا دەبێ وەڵامی پرسیاری دووهەم بدەینەوە: ئەو باسانەی پێوەندییان بە جیهانی دەرەوەی ئەدەبەوە هەیە، چۆن دزە دەکەنە ناو تەتڵە کردنی بووتیقاییەوە؟

لەم باسانەدا قسە لەوە دەکرێ چۆن پێکهاتەکانی دەرەوەی دەق، شوێن دادەنێنە سەر پێکهاتەکانی ناو دەق. بۆ نموونە ئەگەر تۆ پێت وابێ مێکانیزمی شێعر، شوێن وەرگرتوو لە مێکانیزمی ئەو پرۆسە نابەئاگایانەیە کە لە کاتی خەونبینینیشدا دەسەڵاتدارن، لەبەر ئەوەی لە بۆچوونەکانی فرۆیدتدا خوێندۆتەوە هێندەك ئەسڵی وەك تێکگوشراویی و شوێنگۆڕکێ و ئەسڵی ئەندێشەی وێنەیی بەسەر مێکانیزمی خەوندا زاڵن، کەواتە دواجار لەناو شێعریشدا بە دوای وەڕاست گەڕانی ئەم ئەسلآنە دەکەوی. یان لە پێکهاتەخوازی ڕسکانەییدا (genetic structuralism)دا تۆ بە دوای وەڵامی ئەم پرسیارەدا دەگەڕێی کە چۆن ئاڵوگۆڕی ستراکتۆرە کۆمەڵایەتییەکان، شوێن دادەنێنە سەر پێکهاتەی دەقی ئەدەبی. بۆیە دەڵێین ئەم باسانە دوو جەمسەرین. جەمسەرەکەی تریان هەرچی بێ، جەمسەرێکیان دەچێتە ناو دەق و چۆنیەتیی دەقگرتنی فۆرم و پێکهاتەی ناو دەق. هەر لەبەر ئەوەیە کە بۆ نموونە ئەگەر کەسێك هەر بە تەنیا لە باسوخواسەکانی دەروونناسیدا شارەزا بێ و شارەزای باسەکانی دەقناسانە نەبێ، ناتوانێ ڕەخنەیەکی دەرونناسی لەسەر بەرهەمێکی ئەدەبی بنووسێ. یان بیرمەندێکی مارکسی هەرچەندە لە شیکاری مارکسی بزانێ، دواجار دەبێ ئەزموونێکی باشی ناسینی دەقی ئەدەبیشی هەبێ.

من پێم وایە لەم پێودانەی دووهەمدا، واتە کاتێك ڕەخنەگر دەیهەوێ لە چۆنیەتی شوێندانانی فاکتەرەکانی دەرەوی دەق لەسەر داڕشت و پێکهاتەی دەق بکۆڵێتەوە، ڕاڤە بە شێوەیەکی ئاڕاستەمەندتر لە خزمەتی ڕەخنەدایە. لە پێودانی یەکەمدا، کاتێك باسەکانی دەرەوەی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی بۆ لێکدانەوەی دەق بەکار دەهێندرێن، لەوانەیە باسەکە هێندە لەبابەتی دیکە ورد بێتەوە کە دەقەکەی لەبیر بچێتەوە و بە کردەوە بیکا بە پەراوێز. ■

خەرمانانی 1384
سێپتامبری 2005

عەبدولخالق یەعقووبی

درێژەی هەیە...